

До спеціалізованої вченої ради
ДФ 41.086.003
у Національному університеті
«Одеська юридична академія»
(65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23).

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора юридичних наук, професора, завідувача
кафедри цивільного і господарського права та процесу
Міжнародного гуманітарного університету
на дисертаційну роботу Бурносенкової Ірини Артурівни
на тему: «Відповідальність учасників господарських товариств за
законодавством України та деяких зарубіжних країн», представлену на
здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю
12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне
приватне право**

Актуальність теми дослідження. Відповідно до ч. 2 статті 7 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» основними засадами зовнішньої політики є: забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі; підтримка розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди. Для України мотиваційним пріоритетом при виборі інтеграційного вектору виступають рівень і якість життя, який притаманний Європейському Союзу. Безперечно, поставлені законодавцем цілі, дійсно відповідають національним інтересам. Зараз для нашої держави є перехідний момент адаптації та гармонізації національного законодавства до європейського. Так, на шляху до пріоритетного вибору – євроінтеграційного вектору та розвитку Української держави в цьому напрямку найважливішим є вдосконалення механізму якісного правового захисту прав та інтересів осіб у державі, який забезпечить справедливе відновлення вже порушених прав та додаткову компенсацію за їх порушення, а також буде стимулювати економічний розвиток учасників цивільних правовідносин.

Особливої актуальності проблема цивільно-правової відповідальності інших, окрім фізичних осіб, учасників цивільних правовідносин набуває у зв'язку з участю в цивільному обороті юридичних осіб, які мають складну

внутрішню структуру. У цій ситуації необхідний підхід, що розділяє вирішення питань відповідальності на декілька складників: визначення винного суб'єкта і визначення суб'єкта відповідальності, встановлення характеру відповідальності юридичної особи та учасника юридичної особи, особливість відповідальності учасників господарських товариств.

Також, актуальність теми відповідальності відновилося з набранням чинності Кодексом України з процедур банкрутства. Так, у ч. 6 його ст. 34 та ч. 2 ст. 61 йдеться про солідарну та субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи-боржника її засновників (також під засновниками маються на увазі також учасники й акціонери), керівника та інших осіб, які мають вирішальний вплив на діяльність компанії. Варто констатувати, що самотійність цивільно-правової відповідальності господарських товариств є обмеженою цілою низкою випадків, коли за зобов'язаннями товариства також відповідають його учасники (засновники). Так, до прийняття Кодексу законодавство передбачало відповідальність посадових осіб та засновників юридичної особи як перед самим товариством, так і за його зобов'язаннями. Проте варто відмітити, що судова практика з цього питання все ж більше стосувалася положень Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», а не спеціальних законів. Ця судова практика актуальна й сьогодні, зокрема при вирішенні питання про притягнення до субсидіарної відповідальності.

Норми про відповідальність учасників господарських товариств закріплені в різних нормативно-правових актах, а наукові підходи до її дослідження вирізняються відсутністю єдиної точки зору серед вітчизняних і зарубіжних науковців. У вітчизняній доктрині цивільного права питання цивільно-правової відповідальності у цій сфері розглядаються або в контексті загальної проблематики корпоративних відносин, або стосовно тих чи інших видів (конкретних складів) відповідальності в аспекті відповідних проблем, пов'язаних з їх застосуванням на практиці. При цьому відповідні види відповідальності досліджуються з позицій традиційного правового інструментарію деліктної чи договірної відповідальності, тоді як цілісної теорії цивільно-правової відповідальності учасників господарських товариств до цього часу у вітчизняній науці не розроблено.

Тому, вважаємо, що комплексний аналіз проблем цивільно-правової відповідальності учасників господарських товариств за законодавством України та деяких зарубіжних країн та вироблення рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства України щодо відповідальності учасників господарських товариств, що здійснений І. А. Бурносенковою є

теоретично і практично значущим та сприятиме розвитку національної доктрини цивільного права.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства» на 2011-2015 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності і права» на 2011-2015 роки (державний реєстраційний номер 0110Ш00671), а також плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Цивілістичний вимір інтеграційного розвитку України» на 2016-2020 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 роки (державний реєстраційний номер 0116Ш01842).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації. Аналіз дисертації І.А. Бурносенкової свідчить про те, що авторці вдалося досягнути мети дослідження, а представлені наукові результати, висновки та рекомендації - обґрунтовані, достовірні. Використання багатьох методів на різних етапах дослідження дало змогу дисертантці розкрити поставлені у роботі завдання, та визначило цінність дослідження в теоретичному і практичному значенні.

Дослідження відзначається послідовністю, взаємозумовленістю концепції і результатів, цікавим змістовним матеріалом, аргументованістю. Характерною ознакою даної дисертаційної роботи є аналіз судової практики, нотаріальної практики, рішень Верховного Суду тощо.

Вартим уваги є підхід дисертантки до визначення об'єкту та предмету дослідження. Так, об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають у зв'язку з притягненням до відповідальності учасників господарських товариств. Предметом дослідження є відповідальність учасників господарських товариств за законодавством України та деяких зарубіжних країн.

Структура та зміст дисертації підтверджує те, що мета дослідження у ході її виконання повною мірою досягнута. Метою дисертаційного дослідження є здійснення порівняльно-правового аналізу цивільно-правової та корпоративної відповідальності учасників господарських товариств за законодавством України та деяких зарубіжних країн, а також формулювання

теоретично обґрунтованих пропозицій про вдосконалення чинних нормативно-правових актів у цій сфері.

Запропонована структура дисертації є досить обґрунтованою і логічно побудованою. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (200 найменувань) і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінок, з яких основний зміст - 172 сторінки. Наприкінці роботи зроблені узагальнюючі висновки, наведено список використаних джерел.

Структура дисертації повністю відповідає завданням дослідження, дозволяє послідовно розглянути всі проблеми та вирішити завдання, поставлені дисертанткою при підготовці роботи.

У Вступі авторкою обґрунтовується вибір теми дисертації, визначаються зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами, мета, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, висвітлюються наукова новизна одержаних результатів та їх практичне значення, зазначається про апробацію результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертації. Перший розділ «Огляд літератури за темою та вибір напрямів дисертаційного дослідження» складається з двох підрозділів. У підрозділі 1.1. «Огляд літератури за темою та вибір напрямів наукового дослідження» розглянуто наукові праці вчених, які спеціально або опосередковано торкаються досліджуваних питань. Для з'ясування стану розробки проблематики дисертаційного дослідження дисертанткою основну увагу приділено науковим працям, спеціально присвяченим аналізу теоретичних і практичних проблем цивільно-правової та корпоративної відповідальності. Так, авторка робить висновок про необхідність у сучасних умовах комплексного підходу до охорони і захисту корпоративних прав та забезпечення виконання корпоративних обов'язків, одними із правових засобів реалізації яких є цивільноправова та корпоративна відповідальність. У підрозділі 1.2. «Види господарських товариств за законодавством України і моделі відповідальності їх учасників» охарактеризовано види господарських товариств за чинним законодавством України. Авторкою проаналізовано відповідні норми загального та спеціального законодавства України, проаналізовано особливості правової регламентації статусу різних видів господарських товариств, що виступає як родові поняття: акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю, товариств з додатковою відповідальністю, повних товариств, командитних товариств, визначено їх основні ознаки. У підрозділі проаналізовано також види товариств за законодавством окремих зарубіжних країн.

Другий розділ «Види, підстави та умови відповідальності учасників господарських товариств за законодавством України та деяких зарубіжних країн» складається з чотирьох підрозділів. У підрозділі 2.1. «Учасники господарських товариств як суб'єкти цивільно-правової та корпоративної відповідальності» зазначено, що в Україні перелік учасників господарських товариств, основні положення про правовий статус цих учасників (фізичної або юридичної особи) визначено на законодавчому рівні на відміну від країн загального права. Також, авторкою звернута увага на відсутність у чинному законодавстві чіткого розмежування статусу засновника і учасника господарського товариства, що є необхідним для визначення цивільно-правової відповідальності самого товариства і цивільноправової та корпоративної відповідальності її учасників. У зв'язку з цим дисертанткою запропоновано внести доповнення до параграфу першого «Господарські товариства» глави 8 ЦК України. У підрозділі 2.2. «Підстави та умови цивільно-правової відповідальності учасників господарських товариств» дисертантка дослідила юридична та фактична підстави, а також умови цивільно-правової відповідальності учасників господарських товариств. Запропоноване оновлене поняття цивільно-правової відповідальності учасників господарських товариств. Проаналізовано різні точки зору науковців щодо підстав та умов цивільно-правової відповідальності. Авторкою підтримано позицію вчених, які розглядають цивільне правопорушення як фактичну підставу цивільно-правової відповідальності, а елементи його складу - умовами цієї відповідальності.

Авторкою обґрунтовується позиція, що цивільно-правова відповідальність учасників господарських товариств реалізується в рамках охоронних правовідносин у сфері цивільного права, основу яких становлять охоронні норми, що створюють передумови щодо забезпечення законності у цивільних правовідносинах, недопущення порушень майнових і особистих немайнових прав, а також відновлення останніх у разі їх порушення

У підрозділі 2.3. «Поняття, ознаки та підстави корпоративної відповідальності учасників господарських товариств» проаналізовано наукові підходи до правової природи корпоративної відповідальності. Встановлено наявність різних точок зору науковців щодо цього питання. У підрозділі розглянуто співвідношення корпоративної відповідальності учасників господарських товариств і корпоративної соціальної відповідальності товариства як важливого фактору забезпечення сталого розвитку як самого товариства, так і суспільства в цілому, підвищення якості життя учасників товариства та членів їх сімей. Авторкою зроблено висновок про необхідність

розрізнення на доктринальному рівні корпоративної відповідальності та корпоративної соціальної відповідальності.

У підрозділі 2.4. «Доктрина «piercing the corporate veil» і законодавство України» розкрито сутність доктрини «piercing the corporate veil» на прикладі судової практики та законодавства зарубіжних країн (Великої Британії, США, Німеччини, Австрії та ін.). Проаналізовано правові конструкції самостійної правосуб'єктності юридичної особи та обмеженої відповідальності її учасників. Дисертанткою зроблено висновок про необхідність нового погляду на правову та соціальну цінність зазначених конструкцій, оцінки справедливості та доцільності дотримання абсолютності самостійної правосуб'єктності та неприступності корпоративної вуалі. Зазначено, що переваги корпорації не повинні використовуватися зі зловмисними намірами, компрометуючи її корисність для суспільства.

Дисертанткою зазначено, що аналіз корпоративного законодавства дозволив зробити висновок про те, що в українському законодавстві доктрина «зняття корпоративної вуалі» прямо не передбачена, хоча й є окремі положення законодавства, схожі на зняття корпоративної вуалі. Крім того, незважаючи на те, що в законодавстві України не закріплена доктрина «зняття корпоративної вуалі», українські суди знімають корпоративну вуаль за певних обставин. Зазвичай для обґрунтування можливості зняти корпоративну вуаль суди посилаються на практику Європейського суду з прав людини, особливо на справи «Agrotexim and others v. Greece», «Camberrow m M5 AD v. Bulgaria» та «G.J. v. Luxembourg»

Авторка вважає, що концепція підняття корпоративної завіси потребує доопрацювання та подальшого удосконалення, але при цьому її цінність залишається незаперечною. Імплементація доктрини - це крок до корпоративної соціальної відповідальності.

Третій розділ «Основні напрями вдосконалення законодавства України про відповідальність учасників господарських товариств з урахуванням зарубіжного досвіду» складається з двох підрозділів. У підрозділі 3.1. «Зарубіжний досвід правової регламентації відповідальності учасників господарських товариств» у контексті корпоративної відповідальності досліджено сутність фідуціарних обов'язків директора. Розглянуто міжнародні Принципи корпоративного управління Організації економічного співробітництва та розвитку, які закріплюють основні фідуціарні обов'язки директорів підприємства. Проаналізовано види та характерні риси так званих «білокомірцевих» правопорушень і видів відповідальності, встановлені у законодавстві деяких країн.

У підрозділі 3.2. «Основні напрями вдосконалення законодавства України про відповідальність учасників господарських товариств» на підставі здійснення порівняльно-правового аналізу національного законодавства і законодавства деяких зарубіжних країн авторкою обґрунтована необхідність подальшого вдосконалення норм про відповідальність учасників господарських товариств. В межах рекодифікації цивільного законодавства відбувається також і оновлення норм корпоративного права. Ідеться, зокрема, про запропонований у Концепції оновлення Цивільного кодексу України підхід про закритий перелік організаційно-правових форм юридичних осіб приватного права, який відповідає сучасним викликам розвитку ринкового середовища на вітчизняному і міжнародному рівнях та приведення у відповідність до права ЄС. Це дозволить також уникнути проблем з визначенням виду відповідальності учасників різних корпоративних утворень.

Опрацювання значної кількості наукових вітчизняних та зарубіжних джерел за темою роботи, законодавства України, іноземного законодавства, судової та нотаріальної практик, дозволило обґрунтувати наведені у дисертації наукові результати та пропозиції. Кількість джерел дисертації включає 200 найменувань, що є достатнім для досягнення поставлених завдань дослідження.

Основні висновки та результати дослідження висвітлені на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, засіданні круглого столу.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. Ознайомлення з дослідженням дає підстави стверджувати, що основні положення і висновки, які виносяться на захист, мають ступінь наукової новизни, їх підґрунтям є достатні методологічна, теоретична, інформаційна та джерельна бази. Науковою новизною відзначається, передусім, саме дисертаційне дослідження, оскільки в сучасній правовій доктрині воно є першим порівняльноправовим дослідженням відповідальності учасників господарських товариств за законодавством України та деяких зарубіжних країн.

Так, викликає схвалення твердження авторці, що виносяться вперше на захист про те, що корпоративну відповідальність не можна зводити до цивільно- правової відповідальності, не можна ототожнювати з нею або визнавати її різновидом такої відповідальності, оскільки цивільно-правова відповідальність за своєю суттю є впливом на майнову сферу порушника, в той час як корпоративна відповідальність здійснює як майновий, так і (більшою мірою) організаційний вплив, пов'язаний з реалізацією корпоративних прав. При цьому дисертантка розрізняє момент виникнення

цивільно-правової відповідальності та корпоративної відповідальності. Так, авторка встановлює, що цивільно-правова відповідальність має місце до виникнення господарського товариства; а також у разі завдання шкоди у відносинах з третіми особами, з якими суб'єкти завдання шкоди не перебувають у корпоративних відносинах, але вона пов'язана зі здійсненням корпоративних прав; у відносинах між сторонами акціонерного договору.

Цікавим видається думка авторки про введення до наукового обігу і визначення поняття «управлінського» правопорушення як виду корпоративного правопорушення, що полягає у невиконанні обов'язків посадових осіб, осіб, які контролюють процес корпоративного управління, або їх зловживанні своїми правами. При цьому, як зазначає дисертантка, має значення оцінка поведінки зазначених осіб з урахуванням розумності, добросовісності, дотримання меж звичайного підприємницького ризику.

Також, в роботі виокремлено ознаки корпоративної відповідальності учасників господарських товариств, що стосуються її видів (зовнішня і внутрішня), підстав виникнення (фактична і нормативна), суб'єктного складу (учасники корпоративних відносин), умов, кола осіб, перед якими учасники несуть відповідальність (учасники корпоративних відносин, кредитори, інші стейкхолдери), мети (покарання порушника та забезпечення захисту прав учасників корпоративних відносин, кредиторів та інших стейкхолдерів), заходів відповідальності та процедури їх застосування;

Видається корисним аналіз судової практики Великобританії, США, інших країн щодо застосування доктрини «piercing the corporate veil» на предмет її впровадження у національну судову практику, який здійснений дисертанткою у роботі.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані у: науково-дослідній діяльності - для подальшого дослідження проблем правового регулювання відповідальності учасників господарських товариств за законодавством України та зарубіжних країн; правотворчій діяльності - для вдосконалення актів національного законодавства в частині відповідальності учасників господарських товариств з урахуванням позитивного законодавчого досвіду зарубіжних країн; правозастосовній діяльності - при розв'язанні проблем відповідальності учасників господарських товариств з точки зору правильного розуміння змісту правових норм, їх тлумачення; навчальному процесі - при викладанні навчальних курсів «Цивільне право України», «Зобов'язальне право», «Корпоративне право», підготовці робочих програм, підручників, навчальних

посібників, методичних рекомендацій, тематики курсових робіт із зазначених дисциплін.

Дискусійні положення дисертаційного дослідження. Водночас, як і при дослідженні будь-якої складної і нової проблематики, в зазначеному дисертаційному дослідженні містяться дискусійні положення, які можуть стати підґрунтям наукової дискусії і напрямами подальшої розробки цієї проблеми.

1. У підрозділі 2.3 «Поняття, підстави та умови корпоративної відповідальності учасників господарських товариств» авторка виділяє в якості фактичної підстави цієї відповідальності корпоративне та «управлінське» правопорушення. При цьому недостатньо уваги приділено характеристиці складів зазначених правопорушень, умовам корпоративної відповідальності. У цьому підрозділі визначаються поняття корпоративної соціальної відповідальності та її співвідношення з корпоративною відповідальністю. Видається необхідним при публічному захисті дисертаційної роботи більш докладно охарактеризувати умови зазначеної відповідальності.
2. Потребує додаткового обґрунтування висновки дисертантки про цивільно-правову природу корпоративних правовідносин, сформульований у підрозділі 2.3. авторка наводить існуючі в науковій літературі точки зору про галузеву належність корпоративних відносин, зазначає про три наукові підходи до цього питання (господарські відносини, комплексні відносини, цивільно-правові відносини), але власна точка зору авторки є недостатньо переконливою і має бути аргументована під час публічного захисту дисертації.
3. У підрозділі 2.4 авторкою розкривається сутність доктрини «пірсингу корпоративної вуалі» на прикладі судової практики та законодавства зарубіжних країн (Великої Британії, США, Німеччини та ін.). У роботі досліджуються теоретичні та практичні аспекти «пірсингу корпоративної вуалі», що, за своєю суттю, є інструментом притягнення до відповідальності третіх осіб за зобов'язанням боржника з метою захисту прав кредиторів. Однак перспективи імплементації положень доктрини «зняття корпоративної вуалі» до законодавства України в аспекті відповідальності материнської компанії за боргами дочірньої недостатньо висвітлені у роботі. Крім того, потрібно звернути увагу на необхідність уніфікації термінів, які застосовуються в науковій літературі: «проникнення...», «підняття...», «проштрикування...», «погляд за спину...» тощо. Бажано почути точку зору автора щодо застосування зазначених термінів у національній юридичній практиці.

4. Характеризуючи заходи корпоративної відповідальності учасників господарських товариств, авторка відносить до них попередження, виключення учасника з господарського товариства та примусовий продаж акцій (частки), що застосовуються в порядку, встановленому законом, установчими документами, договором. Водночас варто було розкрити порядок застосування зазначених заходів із посиланням на відповідні законодавчі акти, установчі документи, договори.

Загальний висновок. Дисертаційна робота виконана на належному теоретичному рівні, матеріал дисертації викладено в логічній послідовності, усі висновки отримали необхідну і достатню теоретичну аргументацію та є методологічно обґрунтованими.

За своїм змістом і загальною спрямованістю дисертаційне дослідження І.А. Бурносенкової відповідає обраній нею спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, робота пройшла належну апробацію. Дисертація є самостійною завершеною роботою, в якій відсутні порушення академічної доброчесності. Оформлення дисертації в цілому відповідає встановленим МОН України вимогам.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що дисертація Бурносенкової Ірини Артурівни тему: «Відповідальність учасників господарських товариств за законодавством України та деяких зарубіжних країн», подана на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24 липня 2013 року, Вимогам до оформлення дисертацій, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40, а її авторка заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Офіційний опонент

**Доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
завідуюча кафедрою цивільного
та господарського права та процесу
Міжнародного гуманітарного університету**

Кізова О. С.

Відгук завідувача

Завідувач канцелярії

В.О.Горбаньова
В.О.Горбаньова